

ОЛЬГА УЛЯНЧЕНКО
(Полтава)

РОЗКРИТТЯ ТЕМИ «МАЛЕНЬКОЇ ЛЮДИНИ» В САТИРИЧНИХ ОПОВІДАННЯХ М. ЗОЩЕНКА

Ключові слова: „маленька людина”, образ, тип, персонаж.

Доля і страждання „маленької людини” – тема, надзвичайно багата для російської літератури. Достатньо згадати такі відомі твори, як „Бедная Лиза” М.М. Карамзіна, „Станционный смотритель” О.С. Пушкіна, „Шинель” М.В. Гоголя, оповідання А.П. Чехова, „Мелкий бес” і „Маленький человек” Ф.К. Сологуба, цілу низку творів Ф.М. Достоевського. Гідне місце в ряду названих письменників займає і М.М. Зощенко. Його оповідання продовжують проблематику творів про „маленьку людину”. Хоча це вже зовсім інше трактування старої теми в нових історичних

умовах. Серед героїв М. Зошенка важко виділити одного, чие ім'я настільки б тісно асоціювалося з образом „маленької людини”, як, наприклад, ім'я гоголівського Акакія Акакійовича Башмачкіна. У М. Зошенка риси „маленької людини” розсіяні по героях його оповідань, і, щоб увияти собі її портрет, необхідно звести їх у єдине ціле.

Дана робота має на меті проаналізувати твори М.М. Зошенка, в яких розкривається тема „маленької людини”, з тим, щоб виділити характерні особливості і новаторство письменника в трактуванні вищезгаданої теми.

М.М. Карамзін одним з перших розкрив для читачів духовний світ „маленької людини” і показав, що за своїми моральними якостями вона може бути на голову вищою за культурних і освічених героїв-аристократів.

У повісті О.С. Пушкіна „Станционный смотритель” Самсон Вирін викликає співчуття, жалість і співпереживання. Автор хоче звернути увагу на ті пристрасті, які вирують за сірою, непоказною оболонкою „маленької людини”. Герої О.С. Пушкіна не добрі і не погані. Автор не судить їх і не повчає – дозволяє їм бути такими, якими їх створили природа і суспільство.

М.В. Гоголь іде далі. „Маленька людина” М. Гоголя – Акакій Акакійович, на якому письменник показує людські вади, недоліки і слабкості. В Акакія Акакійовича немає внутрішнього світу, він не може похвалитися розумом, у ньому закладено звичку до підлабузництва і самоприниження.

Чеховські „маленькі люди” порочні, гротескні в своїй більшості („Ионыч”, „Тонкий и толстый”, „Смерть чиновника”, „Человек в футляре”). Митець, добре знайомий зі світом „маленьких людей”, у своїх творах зосереджував увагу не на життєвих негараздах героїв, а на різноманітні людських індивідуальностей, неповторності характерів і темпераментів. Автор викриває середовище, яке вбиває в людині найкращі духовні якості, але вважає, що кожна внутрішньо сильна і незалежна людина може протистояти суспільству.

Позиція Ф.М. Достоевського багато в чому перегукується з точкою зору А.П. Чехова. Якщо інші письменники у зображенні „маленької людини” робили наголос на безправному, приниженому становищі героїв, то Ф. Достоевський, як слушно зауважив літературознавець Г.М. Фрідлендер, „остро почувствовав и выразил другую сторону их социальной драмы – каждодневное оскорбление человеческого достоинства... Но человек с ущемленным чувством достоинства внутренне глубоко противоречив. Едкое, жгучее чувство личного унижения, испытанное им, может, как понимает Достоевский, перерасти в душе „маленького человека” не только в ненависть к своим угнетателям, но и породить склонность к социальному юродству, властолюбивые „наполеоновские” или „ротшильдовские” мечты, мстительный дикий порыв злобы, все сметающий на своем пути. И тогда, казалось бы, внешне мирный, незлобивый «маленький человек» может превратиться в тирана и деспота, в грозную опасность для общества и для самого себя» [5, с. 106].

Саме це поблювання Ф.М. Достоевського стало визначальним у розкритті теми „маленької людини” письменником М.М. Зошенком. Які ж риси властиві героям оповідань продовжувача найкращих традицій російської літератури і в чому полягає новаторство письменника у тлумаченні цієї плідної теми?

Головну життєву позицію „маленької людини” М. Зошенка можна виразити відомими словами з „Золотого теленка” І. Ільфа і Є. Петрова: „Параллельно большому миру, в котором живут большие люди и большие вещи, существует маленький мир с маленькими людьми и маленькими вещами... В большом мире людьми двигает стремление облагодетельствовать человечество. Маленький мир далек от таких высоких

материй. У его обитателей стремление одно – как-нибудь прожить, не испытывая чувства голода” [3, с. 389]. Саме це нехитре бажання і ряд інших найпростіших потреб визначають філософію героїв митця.

Традиційно головною ознакою „маленької людини” є її низьке і часто підлегле соціальне становище, це людина, на яку ніхто не зважає, яку ніхто не цінує, над якою кожен дозволяє собі познуватися і яка усвідомлює своє незначне місце в житті. Сам М. Зошенко представляє свого героя так: „по профессии своей он не то слесарь, не то механик, а может быть, и наборщик” [2, с. 120]. Багато героїв є селянами або вихідцями із селян. Усіх їх об’єднує те, що вони настільки звиклись зі своїм низьким становищем у суспільстві, своєю незначністю і навіть нікчемністю, що зовсім втратили почуття самоповаги. До цього призвели довгі роки підлеглого існування персонажів творів письменника і їхніх предків у дореволюційні роки. Саме там слід шукати витoki їх плазування перед посадовими особами, підслесливої запобігливості перед тими, від кого вони залежать, невіри в безкорисливість ближнього тощо. „Маленькій людині” властиво догідливо ставитись до кожного, хто має хоч формальну владу, хоч владу, засновану на праві сильного.

Революція, яка відбулась, здавалося б, мала докорінно змінити ситуацію, але звички попередніх часів настільки міцно закріпились у менталітеті людей, що потрібен час і чуйне ставлення до них, щоб відбулися зміни стереотипів, що склались. Проте саме цієї чуйності, людяності у стосунках і не вистачає. Інструкції, накази і процедури набувають більшої значущості, ніж людська особистість. Байдужість і бюрократизм призводять до того, що людину перестають сприймати як таку. Показовою є ситуація, змальована М. Зошенко в оповіданні „История болезни”: хворого з діагнозом „черевной тиф” привозять до лікарні, і перше, що він бачить у приміщенні для реєстрації пацієнтів, – величезний плакат на стіні: „Выдача трупов от 3-х до 4-х”. Ледве прийшовши до тьми після шоку, герой говорить фельдшеру, що „больным не доставляет интереса это читать” [2, с. 64]. У відповідь він чує: „Если ... вы поправитесь, что вряд ли, тогда и критикуйте, а не то мы действительно от трех до четырех выдадим вас в виде того, что тут написано, вот тогда будете знать” [2, с. 64]. Далі медсестра приводить його до ванної кімнати і пропонує зайти до ванни, де вже купається якась старенька. Здавалося б, медсестра повинна вибачитись і відкласти процедуру „купання”. Але вона звикла бачити перед собою не людей, а пацієнтів. А на них можна і не зважати. Тому вона пропонує йому не соромитись, оскільки у старої „высокая температура, и она ни на что не реагирует” [2, с. 65]. „Маленька людина” потрапила в механізм великої бюрократичної машини, де до неї нікому немає діла. На неї ніхто не зважає, не задумується про її почуття, емоції, і, в цілому, нікого навіть не хвилює, чим усе це закінчиться: одужає вона чи ні.

Героя іншого оповідання „Живой труп” через неухважність відвезли замість медичного витверезника до моргу. Незважаючи на наявність медичного страхування, Єгорич („Зубное дело”) не може ним скористатись, оскільки його шести зубів, які випали, виявляється недостатньо: „Пожалуйста. Можно поставить. Только у нас правило: восемь зубов должно не хватать. Если больше – ваше счастье, наше несчастье. А мелкими подрядами клиника не занимается” [2, с. 489]. Таких прикладів можна навести дуже багато. Де б не з’явилася „маленька людина”, вона скрізь почувается приниженою: в крамниці, в поліклініці, в житловій конторі. Тому що в ній убачають кого завгодно – покупця, пацієнта, відвідувача, але не людину.

Для передачі надзвичайної гостроти ситуацій, коли втрачається цінність людської індивідуальності, автор використовує прийом доведення оповіді до

абсурдності. Відсутність логіки, порушення наявних правил і норм здорового глузду накопичуються у міру розвитку сюжетної лінії і врешті-решт доходять до абсурду. М. Зошенко використовує цей прийом для зображення повсякденних життєвих ситуацій (випадок із лікарнею або стоматологом) і поступово фокусується на головному – моральному обличчі дійових осіб, вадах і хворобах суспільства. Сатиричні новели М. Зошенка будуються не на несподіваних поворотах фабули, а на розкритті непередбачуваних сторін характеру.

Часто сатиричний твір письменника будується як проста і невігядлива оповідь про той чи інший епізод у житті героя. Велика кількість ліричних відступів, попереджень, застережень і передмов свідчить про те, що М. Зошенко надзвичайно дорожить ілюзією істинності подій, які відбуваються на його очах. Твердження про істинність подій необхідні автору для того, щоб у фіналі оповідання особливо різко виявити безглуздість, абсурдність учинків героїв, довівши в процесі розвитку сюжету негативне життєве явище до гротеску.

Як же реагує „маленька людина”, створена письменником М. Зошенком, на таке ставлення до неї? У переважній більшості випадків герої сатиричних оповідань демонструють пасивну форму протесту проти такого „нівелювання” особистості. „Маленька людина”, принижена і беззахисна, мріє про той час, коли і вона стане значущою, помітною і шанованою. Герой оповідання „Фома неверный”, дізнавшись, що на грошах „Мужик изображен. Ты (мужик), ваше величество, заместо царя изображен... Крестьянство в почете” [2, с. 279], довго не може повірити в те, що простого мужика нарешті помітили й оцінили. Розвіяти свої сумніви він може лише в один спосіб – випробувати, наскільки змінилося ставлення людей до нього самого. Робить він це єдиним доступним йому за рівнем культури способом: криком згання сплячого пасажира з лавки: „Эй, шляпа, слазь со скамьи! Мне сесть надо...” „Маленькій людині” невідомо, що повага до себе передбачає і повагу до інших, накладаючи певні рамки поведінки. Швейцар Єфим Щуркін („Человеческое достоинство”), отримавши від племінника вказівку не принижувати власної гідності, сприйняв цю пораду як дозвіл принижувати гідність тих, чиє життя він мав би полегшувати (чого лише варту ідея випускати людей із будівлі партіями по десять осіб).

Себе ж „маленька людина” хворобливо любить, всіляко намагається похвалити або напроситися на похвалу. Згадаймо хоча б представлення Назара Ілліча з „Рассказов Назара Ильича господина Синебрюхова”: „Я такой человек, что все могу... Хочешь – могу землишку обработать по слову последней техники, хочешь – каким ни на есть рукомеслом займусь, – все у меня в руках кипит и вертится” [2, с. 30]. Не відстає від нього і конторник Вінівітькін („Метафизика”): „Свободный он человек. До четырех – да, перо и книги, а после-то Винивитькин – свободный орел. Вот захочет – закурит сейчас. ... Отбою нет Винивитькину от девиц. Надоело отмахиваться” [2, с. 168].

Незважаючи на те, що незграбні в більшості випадків спроби героїв самоствердитись сприймаються письменником скептично, в цілому герої викликають у М. Зошенка співчутливе ставлення. Він з розумінням змальовує дрібні проблеми і біди „маленької людини”, її вічну боротьбу з побутовими негараздами, спроби заявити про себе, про свою власну індивідуальність і значущість. У цьому митець виступає продовжувачем гуманістичної традиції в зображенні „маленької людини” слідом за такими видатними письменниками, як О.С. Пушкін і М.М. Карамзін.

Від байдужості людей, від стусанів долі у „маленької людини”, як показав М. Зошенко, росте бажання взяти реванш, показати і довести геть усім свою значущість. Монтер Іван Кузьмич М’якушев в однойменному оповіданні, затаївши в собі образу на тенора, якого посадили в центрі під час зйомки для фотографії, через якийсь час

демонструє свою важливість, ледве не зірвавши спектакль. На слова завідуючого про те, що через його знайомих дівидь „наблюдается полная гибель”, монтер відповідає, підкреслюючи свою значущість: „Вот они, чертовы девицы! Только не через их гибель, а гибель через меня” [2, с. 441].

Одержавши навіть незначну владу, „маленька людина” виявляє себе таким собі мікровладикою („Человеческое достоинство”, „История болезни”, „Баня”, „Плохая ветка”). Бажання взяти реванш за роки перебування „ніким”, що причаїлось у душі деяких „маленьких людей”, змусити інших відчутти свою значущість не може не лякати. Недаремно М. Зошенко у своїй „Голубой книге” знаходить для свого банщика, який відмовляється видати одяг за описом, оскільки номерок змило водою („Это, говорит, каждый гражданин настрижет веревки – полты не напасешься” [2, с. 361]), історичну аналогію. Грізний диктатор Люцій Корнелій Сулла, незадоволений тим, що платний убивця приносить голову не того, кого „замовили”, бурчить: „Это каждый настрижет у прохожих голов – денег не напасешься” [2, с. 162].

Письменник показав небезпечну тенденцію перетворення „маленької людини” в маленького тирана, який прагне помститись усім за довгі роки зневажливого ставлення до особистості, а то й повного її ігнорування. Таке тлумачення психології „маленької людини” М.М. Зошенка продовжує традиції її зображення такими письменниками, як Ф.М. Достоевський, М.В. Гоголь, А.П. Чехов, які окрім співчутливого опису бід „маленької людини” також розкрили негативні потенції цього типу. Услід за своїми попередниками письменник звертає увагу на життєві установки своїх героїв, які викликають занепокоєння. Свій потенціал герої М. Зошенка спрямовують не на те, щоб зробити навколишній світ і себе, в першу чергу, кращими і чистішими. Вони погрузнули в розв’язанні дрібних побутових негараздів, які сприймаються ними як важливіші за світові катаклізми (зіставлення годинника, що пропав, і Жовтневої революції в оповіданні „Жертва революции”).

Узагалі оповідачу М. Зошенка властиво примхливо змішувати різні плани оповідання: думка його частенько дивно стрибає зі сфери знижено-побутових інтересів у галузь соціології, політики й історії. Такий принцип комічного контрасту між убогим світом героя і його претензією на високе обґрунтування норм своєї поведінки широко використовується письменником для підсилення комічного ефекту.

Серед інших засобів поетичної виразності слід згадати також використання красномовних прізвищ і прізвицьк. Прізвища Курочкін („Веселье рассказы”), Вінівіткін („Метафизика” та „Мадонна”), Трупіков („Учитель”), Щуркін („Человеческое достоинство”), Тестов („Счастье”) асоціюються з чимось дуже приземленим, дрібним, буденним, звичним для нас із повсякденного життя. Такі прізвища із самого початку задають тон усій оповіді, налаштовують читача на певний лад. Ефект комічності виникає вже від одного поєднання самозвеличувальних промов і непоказних прізвищ їх авторів: „В прежнее время Степаныч сразу бы начал передо мной дверь в обе половинки открывать. Откроет и – «пожалуйста, дескать, ваше высокоблагородие». Не благородие, заметьте, не просто благородие, а – ваше высокоблагородие” [2, с. 171]. Так розмірковує клерк Вінівіткін про надзвичайну важливість свого переведення на дев’ятий розряд.

Контраст між тією значущістю, якої надають подіям герої при їх змалюванні, і їх реальним значенням, також сприяє сатиричності оповіді. Для М. Зошенка характерне розгортання сюжету від меншого до більшого, від деталі до цілої картини. Навіть коли за деталями ми не бачимо цілого, ми здогадуємось, що насправді проблема значно глобальніша і серйозніша, ніж змалювано. Сатиричні твори М. Зошенка швидше описові, ніж оповідні. Коло дійових осіб максимально звужене, темп розвитку сю-

жету вповільнений. Після кульмінації події розгортаються лавиноподібно, втягуючи в свою орбіту все більше дійових осіб. Як правило, у першій половині оповідання представлені один-два, що дуже багато – три персонажі. І лише коли розвиток сюжету проходить найвищу точку, коли виникає необхідність типізувати зображуване явище, зробити його сатирично підкресленим, з'являється група людей, іноді натовп.

Образи „маленьких людей”, як й інших типів персонажів сатиричних оповідань М. Зощенка, відрізняються значним узагальненням. Автор не надає портретних характеристик, описів звичок, характеру героїв, відсутні внутрішні монологи героїв, спроби розкрити психологію „маленьких людей”. Внутрішній світ людей передається за допомогою зовнішнього: їхнього мовлення, дій, реакцій на зовнішні збудники. Саме вони стають найважливішими засобами створення образу. Л. Єршов вірно зазначив, що „язык Зощенко, внешне обманчиво простой, на самом деле исключительно сложен. В нем одновременно представлены три пласта: авторский, рассказчика и героя” [1, с. 53]. Мова оповідача і героїв максимально наближена до розмовної – велика кількість просторічних слівцець, вигуків, повторень, обмовок, відступів від предмета основної оповіді, які в сукупності створюють комічний ефект. „Жертва революции”: „Я пиджачишко накинуд, похряпал на дорогу – и к ним. Прибегаю. Вваливаюсь, натурально, в комнаты. Гляжу – сама бывшая графиня бьется в истерике и по ковру пятками бьет” [2, с. 226]. З іншого боку, герої оповідань М. Зощенка часто і не до ладу використовують розхожі фрази, штампи. Газетний штамп, бюрократично-канцелярські стереотипи мови стають у письменника улюбленими прийомами викриття відсталого, вбогого світу як героя-оповідача, так й інших персонажів сатиричних новел.

У зображенні „маленької людини”, як зауважив Л. Єршов, „у Зощенко главенствует мотив разлада, житейской нелепицы, трагикомической несогласованности героя с темпом, ритмом и духом времени” [1, с. 42]. „Маленька людина”, змальована М. Зощенком, живе поза контекстом історичного часу, за своїми буденними клопотами не помічаючи тих змін, які відбуваються навколо. Проте величезна заслуга письменника полягає в тому, що йому вдалося за допомогою, на перший погляд, дрібних подій порушити філософські питання, проблеми людських стосунків.

Таким чином, М. Зощенко своїм тлумаченням образу „маленької людини” продовжує традиції російської літератури XIX століття. В зображенні даного типу письменником можна виділити як гуманістичний, так і критичний підхід. З одного боку, автор розкрив те гарне, що є в душах „маленьких людей”, показав, як гостро вони потребують уваги, поваги з боку інших, перевиховання. Він показав вплив соціальних потрясінь на життя і психологію людей. З іншого боку, причини негативних соціальних явищ М. Зощенко шукає перш за все всередині самої людини. Корінь зла, на думку митця, слід шукати у внутрішній слабкості й недосконалості людини. Так М. Зощенко встановлює головне завдання письменника – турбота про духовну еволюцію людини, її моральне виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ершов Л.Ф. Из истории советской сатиры. М. Зощенко и сатирическая проза 20-30-х годов / Леонид Федорович Ершов. – Л.: Наука, 1973. – 155 с.
2. Зощенко М.М. Собрание сочинений в четырех томах / Михаил Михайлович Зощенко. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – Том 1: Рассказы (двадцатые годы). – 2005. – 560 с.
3. Ильф И. Двенадцать стульев. Золотой теленок: Романы / Илья Ильф, Евгений Петров. – М.: Экономика, 1986. – 632 с.

4. Рассадин С. За что тиран ненавидел Зошенко и Платонова / Станислав Рассадин // Новая газета. – № 82 (4 ноября 2002 г.) – С. 37.

5. Фрилендер Г.М. Достоевский / Г.М. Фрилендер // История всемирной литературы: В 8 томах / АН СССР; Институт мировой литературы имени А.М. Горького. – М., 1983-1994. – Т. 7: XIX век. – 1991. – С. 105-124.

6. Шафранская Э.Ф. «Маленький человек» в контексте русской литературы 19 – начала 20 вв. / Элеонора Федоровна Шафранская // Русская словесность. – 2001. – № 7. – С. 23-27.

7. Эпштейн М. Маленький человек в футляре: Синдром Башмачкина – Беликова / Михаил Эпштейн // Вопросы литературы. – 2005. – № 6. – С. 7-15.

Ольга Улянченко

РАСКРЫТИЕ ТЕМЫ „МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА” В САТИРИЧЕСКИХ РАССКАЗАХ М. ЗОЩЕНКО

В статье предпринимается попытка проанализировать сатирические рассказы М.М. Зошенко с точки зрения следования литературным традициям и новаторства в раскрытии темы „маленького человека”. Доказывается, что вслед за своими предшественниками писатель исповедует гуманистический подход к изображению данного типа. Однако он также раскрывает те негативные потенции, которыми наделен „маленький человек”, что делает его продолжателем традиций Н.В. Гоголя и А.П. Чехова.

Ключевые слова: „маленький человек”, образ, тип, персонаж.

Olga Ulyanchenko

THE TOPIC OF ‘A MAN OF NO IMPORTANCE’ IN SATIRIC STORIES BY N. ZOSHCHENKO

The article represents an attempt to analyze M. M. Zoshchenko’s satirical works from the point of view of holding to the literary traditions and creating innovative approach in developing the ‘small man’ theme. We came to the conclusions that like his predecessors the writer kept to the humanistic approach to the description of this type of character. However he also revealed negative potential hidden in ‘a small man’ which makes him a continuator of N. V. Gogol and A. P. Chekhov’s traditions.

Key words: ‘small man’, image, type, personage.

Одержано 20.03.09 р., рекомендовано до друку 25.08.09 р.